

« քնկերութիւնը դեռ հազիւ կազմուած է. կարծեմ
« քե՛ լաւ կըլլայ որ քիչ մը սպասեմ, ու տեսնեմ
« քե՛ ինչպէս առաջ կերբաք, ու քե՛ որ բանի մը
« նմանի՛ այն ժամանակը ձեզի քիչ մը կօզնեմ : »

Եւ քեպէտ այն քնկերութեան շատագոյն էի
եղած, բայց անոր յաջողութենէն իմ անձիս ամե-
նափոքր շահ մը անգամ չունէի. մտածեցի որ այս
ըրաժի՛ն դեմ խօսիլը պարապ բան է, ելայ գնացի,
սիրտս կարեւոր խոցուած այն կարգէ դուրս՝ սիր-
տը տաք ու ձեռքը ցուրտ մարդուն անհնարին
պաղտութենէն. տեսայ որ անիկայ կատարեալ օրի-
նակ մըն է՝ ամէն բանի չէ՛ ըսող մարդկանց. միտքս
դրի որ արդեօք ինչ ընեմ որ այն անօգուտ *առաջ
գնացէք* (որ անտանելի բեռան մը պէս ծանրացեր
էր մարդասիրութեան վերջապահ գունդին վրայ)
կարող ըլլամ յառաջապահ գունդին մէջ *առաջ
Հիշէք* մը դարձնել, մանաւանդ որ շատ յարմար
այ էր *առաջ Հիշէք* ըլլալու իր քնկերական վիճա-
կովը, ու ձեռքը եղած անբաւ միջոցներովը :

Բայց *առաջ գնացէք*ները բոլորովին ազատմա-
ցած չէն պատիժէ : Բաց ի այն մեծարանքէն՝ որ
բնական բերմամբ արիաբար ու առանց երկայն
բարակ հաշիւներ ընելու աղէկութիւն ընող մարդը
միշտ աւելի կը գտնէ քան քե՛ անիկայ՝ որ իր
պարտքին ձայնէն կը փախչի, ու այս կամ այն

վատ հնարքին գերի եղած է, ետքէն եկողներն ալ՝
անոնց յիշատակը անհոգութեան ու մոռացու-
թեան մէջ կըբաղնէ : Թէ՛ մեծամեծ ազգաց պատ-
մութիւնը եւ քե՛ սակաւարիւ ժողովրդոց համառօտ
անցքերը, միօրինակ անկողմնասէր անաչառու-
թեամբ կըվարուն *առաջ Հիշէք*ներուն եւ *առաջ
գնացէք*ներուն յիշատակացը հետ : Առաջ *գնացէք*-
ներուն յիշատակը ըստ մեծի մասին իրենց հետ
կը մեռնի. անանկները իրաւունք չունին իրենց
անունը պատուոյ ու մեծարանաց մէջ բռնելու :
Պատմութիւնը մարդկանց ըրածին ուշ կը դնէ, եւ
ոչ քե՛ անոնց խորհածին ու դիտածին. եւ անանկ-
ները իրենցմէ ետքը գալիք քնկերներուն սիրելի
կամ հետեւելու արժանի բան մը չեն ձգեր : Բայց
*առաջ Հիշէք*ներն իրենց գործքովը միշտ կապին.
անոնց անունը քե՛ որ պատմութեան գրքերուն մէջ
չիշատակուի ալ, սակայն երկիւղած զգուշու-
թեամբ կը պահուի ընտանեաց սրտին՝ հայրենեաց
ու քաղաքացւոց մէջ, ու աշխարհէս ելած մար-
դասերներուն ոտքի շաւիղը իրենց յաջորդներէն
սիրով ու յարգանօք կը տեսնուի :

Թարգմանեաց յանգղիականէ

Ն. Մ. ՋՕՐԱՅԵԱՆ :

Բ. ՏԵՍԱՐԱՆՔ ԵՒ ՐՈՊԱՅ

ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ ԲԵՐԵՐԸ ՏԻԵՋԵՐԱԿԱՆ ԱՐՈՒՆԵՍԱՀԱՆԳԻՍԻՆ ՄԷՁ¹

Փարիզու արուեստահանդէսը տեսնելու եկող
հետաքրքիր արեւելցին աշխարհիս ամէն կողմե-
րուն զանազան ու իրարմէ գեղեցիկ բերքերը
զարմանքով՝ հիացմամբ՝ երբեմն ալ ապշութեամբ
կըղիտէ, կըզննէ, կըզմայլի. իսկ երբոր արեւելքի
բերքերուն առջեւ կըհասնի, կարծես քե՛ իր հայ-
րենիքը դարձեր հասեր է՝ այնպէս սիրտը կըսկսի
նետել ուրախութեամբ եւ իրաւացի հետաքննու-
թեամբ : Կրմոռնայ անդին տեսած հոյակապ,
ակնապարար, նշույագեղ, գոյնզգոյն, վառվը-
ռուն, քանկագին, ամենաճարտար բանուածքնե-
րը, ձեռագործները, մեքենաները, — կըսկսի մի
առ մի զննել իր արեւելեան բերքերը, եւ միան-

գամայն իր չորս դին պատահած եւրոպացւոց այն
բերքերուն վրայ ըրած խորհրդածութիւններուն
ուշ կըդնէ՝ քե՛ որ լեզունին հասկընայ. գովեստնե-
րուն կըճոխանայ, սիրտը կըբացուի. արհամար-
հանք ու կարեկցութիւն որ լսէ՝ սիրտը կըկոտրի,
կըտխրի, ու անոնց խօսքերը չլսելու կըզարնէ :

Այս զգացմունքներն ունեցանք նաեւ մենք ա-
ռաջին անգամն որ արուեստահանդէսը ամբողջ
լընցած տեսանք՝ Տաճկաստանի բերքերուն առ-
ջեւ հասած ատեննիս : Գեղեցիկ եւ գոյնզգոյն
պատշգամի ձեռով քերել շէնքի մը մէջն ու առջեւի
խորշերը երկու տեսակ բերք տեսանք զվստո-
րապէս. մէկը՝ զանազան կան կարասի, գործիք-
ներ, հագուստներ, որ հին ատեններէն ի վեր ա-
րեւելք կըգործածուին, ու կարծես քե՛ հազարաւոր

¹ Տես պատկերը էջ 156-157 :

տարիներով առաջ հնարուած ու շինուած են. մեկալը հիմակուան քաղաքակիրքը ազգաց ճարտարութեանը հետեւելով գործուած նիւթեր : Այս ետքիները քիչ են յիշուի, եւ քիչ առաջ գնացած՝ երէ Սսիոյ եւ Տաճկաստանի երկրին ընդարձակութեանն ու բնակիչներուն բնական ճարտարութեանը նայինք. բայց շատ զարմանալի կըլլան՝ երէ մտածենք քեւ որչափ նոր է արեւելցոց եւրոպական քաղաքակրթութեան ետեւէ ըլլալու ջանքը՝ Օսմանեան տէրութեան օրինակովն ու խրախուսանօրը :

Մինչդեռ մենք այս մեր խորհրդածութիւնները ստուգելով կեցեր էինք, Գաղղիացոյն մեկը մօտեցաւ Տաճկաստանի բերքերուն, ու հետը պտըտող հինգ վեց հայրենակցացը հետ խօսելով այսպէս ըսաւ. (կերելայ քեւ արեւելք ճամբորդութիւն ըրած էր.) « Տաճկի ազգը ի սկզբանէ հետեւ սակաւապէտ, չարքաշ, գեղխութեան զարդերն փախչող ու հասարակ բաներով գոհ եղող ազգ մը եղած է : » Ասոր վրայ մենք մօտերեւեալ ըսինք քեւ « Այս խօսքը իրաւ է՝ երբոր ընդհանրապէս ամենայն Տաճկաց համար ըսուի, բայց ոչ եւ Կոստանդնուպօլսոյ մեծերուն որ Յունաց ու Եւրոպացոց հետեւիլ կըսիրեն : » Գաղղիացին իր գրուցուածքը առաջ տանելով կըսէր. « Մեկն որ Տաճկաստանի մէջ ճամբորդութիւն ընէ, ամեն տեղ տեսածը ժամանակին ըրած աւերմունքներն են. նորոգութիւն ըսած բանդ գրեթէ ամենեւին չեւերեալ. շէնքերը կտոր կտոր կըփլչին կըքաւին, ու անոնց աւերակներուն վրայ բուսինք ու խոտեր կըբուսին. գետիները հերկուելու տեղ՝ մացառներով ծածկուած են, ճամբաները բացուելու տեղ՝ օրէ օր աւելի կըգոցուին. մարդիկ ալ կարծեալ քեւ իրենց նախահարցը քողած ժառանգութեան մնացորդներովը կապրին՝ առանց վաղուան օրը մտածելու. տուն, շէնք, կամ կարասի, հագուստ, ամաններ, բոլորն ալ նին ձեռք վրայ են, եւ կըցուցնենք անցած գնացած գեղխութեան մը մնացորդներ են. անով հիմակուան խեղճութիւննին ալ աւելի աչքի կըգարնէ : Իրենց տներուն մէջի գլխաւոր կահերն են բազմոց (սեալը), կապերտ, քաղիք (քեյե) եւ խալը. քանի մը պղնձեղէն անօրներ, պղնձ կրակարան (մանկալ), փայտե կամ ոսկորէ դգալներ, եւ այլն : Ասով ալ կիմացուի քեւ կենաց հարկաւոր արուեստներն անգամ դեռ տղայութեան մէջ են հոն : Դանակի, բրի եւ ուրիշ քանի մը տեսակ գէնքերու կողմանէ բաւական առաջ գնացած են արեւելցիք, քեպէտ եւ ոչ իրենց նախնեացը ճարտարութեանը կըհասնին այս կողմանէ եւ ոչ եւրո-

պացոց կատարելութեանը. բայց ընդհանրապէս մնտաղէ՝ եւ մանաւանդ երկրքէ բնուածքներու կողմանէ շատ ետեւ մնացած են : Միայն քեւ Մոսքարի ու Թրամփի բերքը աղէկ ջուր ունին ու մերիններէն ալ դժուար կըմանգոտին : »

Գաղղիացին ասոնք ըսելով՝ սկսաւ քալել քովիներուն հետ, ու բաւական իրաւացի գովեստներ տուաւ հետ գնետէ Շքոտրայի ու Պէյզօզի բամբերուն ու սեկերուն, Բումէլիի գանազան քաղաքաց կտաւէ ու բամպրլէ մանածներուն ու գործուածքներուն, ու նորէն գէնքերուն ու ֆեսերուն առջեւն որ հասաւ՝ մեր կարծեացը համեմատ կերպով մը ըսաւ քեւ « Քանի մը տարիէ ի վեր Օսմանցոց տէրութիւնը գովելի ջանք մը ունի մեծամեծ գործարաններ բանալու եւ շատցնելու, քեպէտ եւ իր ջանքին համեմատ դիւրութիւններ ջունի : Այս գործարաններուն մէջ պատերազմական նիւթոց վերաբերութիւն ունեցողները աւելի յառաջադէմ են, մանաւանդ Թոփհանէի ձուլարանը, ուր ուրսուն տարիէ ի վեր բնդանօք բափելու հետ են, եւ Այ-Ստեֆանոյի ու Ազատլի վառօղարանները՝ որ պատերազմի առեն բոլոր Օսմանցոց բանակին վառօղ կրնան բաւեցնել. իսկ Տոյմապաղէի հրազինարանը քիչ գործ կըտեսնէ :

« Սուլթան Մանմուտի բացած գործարաններուն մէջ գլխաւորներէն մեկն է ֆեսի գործարանը. էյուպ ըսուած արուարձանին մէջ 1854ին շինուած որտարին 56,000 գոյգ ֆես կըհանէ զօրաց համար, Անատոլուէն ու Բումէլիէն առնելով բուրդը. բայց այս ֆեսը Թունուզի ֆեսերուն չհասնիր՝ ոչ բրդին ազնուութեանը եւ ոչ հիւսուածքին ձիգութեանը կողմանէ, քեպէտ եւ գինն ալ անոնց գնէն աւան է :

« Իսկիւտարի ու Զրպրգլիի մէջ եղած յախճապակի գործարանները բաւական յառաջադիմութեան յոյս կուտան. իսկ ապակիի գործարանը չեմ գիտեր ինչու այսքան ետ մնացած է : Տաճկաց մնտաքսեղէնի գործարաններուն տեղերն են Կոստանդնուպօլսոյ, Իսկիւտար, Պրուսա, Դամասկոս (Շամ), եւ Բերիա (Հալէպ). բայց ասոնց ձեռագործները հին առենի ձեռագործներուն շուքն ալ չեն սեպուիր : Հոս օրինակի համար դրուածները էրեքէի կայսերական գործարանն են. ասոնց գինը Լիոնի մնտաքսեղէններէն 100ին 50 եւ մինչեւ 50 աւելի բարձր է, եւ սակայն տէրութիւնը բազաւորական ապարանքին համար պէտք եղածը անկէց կառնէ որ գործարանը յառաջադիմութիւն ընէ : Դիտելու բան

մը ասիկայ է որ արեւելցիք մեր Լիոնի գործաւորներուն չափ մտադրութիւն չեն ըներ գոյներուն դուրս ցատրող ըլլալուն եւ չափակից համեմատութեանը :

« Անաւասիկ Սէյանիկի, Սերգի, Իսրիպի, Ֆիլիպի, Էտիրենի ու Պրուսայի բամպակեղեն, կտաւեղեն, բենեզ ու մետաքսեղեն. կարծես քեւամենուն ալ գոյնը նետածի պէս կերեւնայ մեր աչքին : Զմիւռնիոյ եւ Ամասիոյ շղարշները (պիւրիւնձիւք) ասոնց մէջ ամենէն աղուորներն են իրենց քերութեան ու գոյներուն գեղեցկութեանը կողմանէ : Տեսէք ինչ սիրուն են սաւաղընեզործ բանուածքները, մանաւանդ Նանեայէն եկածները, նմանապէս ոսկերէլ ժապաւեններն ու երիզները :

« Տաճկաստանի գորգերուն ու կապերտներուն անաքանի մը օրինակը դրուած է հոս. բայց ասոնք ոչ Պարսկաստանիներուն կրճատին եւ ոչ իսկ նոյն Տաճկաց հին առնի գործածներուն : Յայտնի է քեւ Փարիզու Կոպլէն ըստած գորգերուն հետ բաղդատել չըլլար ասոնք. սակայն առանց անոնց գեղեցկութիւնն ունենալու ալ՝ այնպիսի պարզ գծագրութեամբ ու կենդանի գոյներով շինուած են որ եւրոպացւոյ մը աչքին ալ շատ ախորժելի են : Հոս դրուածները՝ Նիշէն, Սէյանիկէն, եւ մինչեւ Երուսաղեմէն եկած են :

« Կոստանդնուպօլսոյ չուխայի նոր գործարանները շատ գեղեցիկ ու բաւական բանուկ են. հոս դրուածը՝ Նիկոմիդիոյ (Իզնիմիտի) գործարանինն է, եւ ազնուութիւնը յայտնի կըտեսնուի. ափսոս որ ասոր ալ զինք սուղ կ'իյնայ, եւ 100իւն 40 աւելի բանկագին է քան քեւ եւրոպացւոց շինած նոյն տեսակ չուխաները :

« Այս ճերմակ բրդէ ու գոյնզգոյն բրդէ գուրպաները Թրնայայէն եկած են, երկայնագիծ բամպակեղեններն ալ Հայաստանէն, որ անուանի են իրենց կակղութեանն ու միանգամայն զիմացկունութեանը կողմանէ :

Աս ըսելէն ետեւ Գաղղիացիներն սկսաւ ասղիս անզին փետուլ ուրիշ գործուածք մը որ բովիններուն ցուցնէ՝ իրրեւ արեւելցւոց ճարտարութեանը

սեպնական ու պիտանի բերք, ու երբոր չգտաւ՝ ափսոսալով մը դարձաւ ըսաւ քեւ « Յամանեան տերութեան ամէն կողմը տարածուած արհեստ մըն ալ կայ՝ շատ պիտուական, այսինքն մագէհիւսած պարկ, մախաղ, ձիատօպրակ, չուան, ծածկոց, գորգ եւ այլն, որ խիստ զիմացկուն ու փոխադրական հիւանդութիւններէ ալ պահող է կըսեն : »

Յետոյ տեսնելով որ խորշերէն մեկն ալ լեցուն է ծխաքարշ գործիքին վերաբերեալ բաներովը, կէս արհամարհանօք մը ըսաւ քեւ « Այս տեսակ տեսակ լիւլէներուն աղէկները կըշինուին Նիշ, Սոֆիա, Ռուսնուզ, Էտիրեն, եւ մանաւանդ Լիւլէ-Պուրկազ : »

Գաղղիացի հանդիսատեսին ըրած խորհրդածութիւնները քանի մը օր ետքը գաղղիարէն օրագրի մը մէջ ալ տեսանք քիչ մը աւելի ընդարձակ կերպով գրուած, որ ասանկ կըլմընայ. « Բոլոր « այս բաներս գնեցին ինչ հետեւանք պիտի հանենք : — Պետք է ըսենք որ քեպէտ եւ Տաճկըն « ներուն զեռ շատ ժամանակ պէտք է՝ որպէս զի « անցնին այն ժողովրդոց կարգը՝ որոնց ձեռա « գործներուն կատարեալագործութեանը մեծապէս « օգուտ կընէ զիտութիւնն ու ուսումը, սակայն « ասոնք այն ազգն են որ արեւելեան հանճարոյն « հնարած արհեստներուն հետքը պահեր են մե « ջերնին, եւ մենք եւրոպացիքս որ ամենայն « արհեստից սկզբունքն ալ արեւելքէն առած ենք՝ « կրնանք քերես շատ բանի մէջ խելք սովորիլ « զարձեալ անոնցմէ : »

Այս վերջին ուղիղ խորհրդածութիւնը կըմխիբարէ նաեւ զմեզ, եւ անշուշտ կըբաշալերէ արեւելցի արհեստագետներն որ եւս առատել իրենք ջանան եւրոպական հանճարոյն յառաջադիմութեանը ուշիուշով եւ անխոնջ եռանդեամբ հետեւելու, որպէս զի քաղաքակիրք կենաց պիտոյքը ճարելու համար՝ որչափ որ կարելի է ըկարօտին ուրիշներու. ալ իրենք ճարտարեն զանոնք, եւ անոնցմէ ելած իրաւացի շահն ու հարստութիւնը իրենք վայելեն :